

Základní dělení morfémů

lexikální *muž-* „dospělá osoba mužského pohlaví“

- pojmenovávají
- kořeny slov
- početnější a otevřenější množina

slovotvorné *-ík-, -íček-* „zdrobnělost, menší velikost“

- významově se podobají lex. morfémům: „pojmenovávají“, modifikují význam lexikálního morfému → vzniká nové slovo
- formálně se podobají gram. morfémům: mají podobu afixů

gramatické *-o* „nom. sg.“

- usouvztažňují
- gramatické kategorie, příp. jejich kombinace
- méně početná a uzavřenější množina

Slovotvorba – vznik nových slov: prostředky

(1) tvoření nových slov

a) odvozování (derivace):

- pomocí sufixu/přípony: *voda* → *vod-ník*
- pomocí prefixu/předpony: *běh* → *vý-běh*
- pomocí prefixu i sufixu: *břeh* → *ná-břež-í*

b) skládání (kompozice): *teplo* + *měřit* → *teplo-měr*

c) tvorba víceslovných pojmenování: *setý* + *hrách* → *hrách setý*

d) tvorba frazémů: *vzít nohy na ramena*, *dát si dvacet*

e) zkracování: *Česká republika* → *ČR*, *František* → *Franta*

Slovotvorba – vznik nových slov: prostředky

(2) rozšiřování významu už existujících slov

list – původně jen „zelený orgán rostlin“, pak i „kus papíru k psaní“, „dopis“

(3) přejímání/„vypůjčování“ slov z jiných jazyků

č. *gól* < ang. *goal*

č. *mlok* < něm. *Molch*

internacionalismy: *lingvistika*, *demence*, *sport*

Vznik nových slov z hlediska zformování jazykového znaku

(1) tvoření nových slov, (2) rozšiřování významu už existujících slov

- forma (označující) i význam (označované) jsou domácího původu, tedy z daného jazyka
- = celý znak (slovo) je domácího původu

označující (forma)	} domácí původ	<i>vodník, teploměr, hrách setý, list</i>
označované (význam)		

(3) přejímání/„vypůjčování“ slov z jiných jazyků

- forma (označující) i význam (označované) jsou cizího původu, tedy z jiného jazyka, ze kterého se přejímá
- = přebírá se celý jazykový znak

označující (forma)	} cizí původ	<i>mlok, gól</i>
označované (význam)		

(4) Speciální případ obohacování slovní zásoby – kalkování

- forma (označující) je domácího původu, ale význam (označované) je přejaté z jiného jazyka
- = vzorem pro výstavbu z domácího materiálu bylo slovo z jiného jazyka

označující (forma)	domácí původ
označované (význam)	cizí původ

Postupy při kalkování

(1) kalky slovotvorné (vznik nového slova podle vzoru slova cizího)

a) derivace:

č. *pro-sadit* < něm. *durch-setzen*

č. *počít-ač* < angl. *comput-er*

b) kompozice

č. *mrako-drap* < angl. *sky-scrap-er*

d) frazémy

č. *být v obraze* < něm. *im Bilde sein*

c) víceslovné pojmenování:

č. *horské kolo* < angl. *mountain bike*

e) zkracování??

č. OSN < UN ??

(2) kalky významové (vznik nového významu už existujícího slova)

č. *myš*

1) „hlodavec“

2) „prostředek ovládnání počítače“ pod vlivem významu anglického *mouse*

Produktivita

schopnost účastnit se tvoření nových slov

– rozdíly mezi jazyky v produktivitě jednotlivých způsobů slovo tvorby
(derivace : kompozice)

něm. *Rindfleischetikettierungsüberwachungsaufgabenübertragungsgesetz*
„zákon o přenosu povinností při kontrole označování hovězího masa“

– rozdíly uvnitř konkrétního jazyka mezi jednotlivými slovo tvornými
morfémy

č. *-tel* : č. *-ež*

Jazykové roviny

tvárosloví

slovo? → ???

morfém → morf, alomorf

znak (forma + význam)

neznak (jen forma)

hláskosloví

foném → fon, alofon

písmo

grafém → graf, alograf

Jazykové roviny

_____ lexikologie lexém → lex, alolex

_____ tvarosloví morfém → morf, alomorf

znak (forma + význam)

neznak (jen forma)

----- hláskosloví foném → fon, alofon

----- písmo grafém → graf, alograf

Lexikologie

– zkoumá slovní zásobu jazyka (lexikon) jako systém jednotek

lexém (lexikální jednotka):

– abstraktní znaková jednotka (forma + význam) v langue

– u ohebného slova je to souhrn všech jeho tvarů (*muž0, muže, mužích*, atd.)

lex:

konkrétní manifestace, realizace lexému v textu, v parole

Lexikologie

slovní zásoba (lexikon)

– souhrn všech lexémů v daném jazyce, celkem statisíce jednotek

– z hlediska mluvčího (různé v závislosti na věku, vzdělání atp.):
aktivní sl. zásoba: 5–10 tis.

pasivní sl. zásoba: cca šestinásobek aktivní slovní zásoby

Lexikologie

třídění lexémů

a) z hlediska počtu slov v lexému

– jednoslovné: *oko*

– víceslovné: a) pravidelné (víceslovné termíny): *kyselina sírová*

b) nepravidelné (idiomy/frazémy): *nechat na holičkách*

b) z hlediska motivovanosti

– nemotivované (značkové): *noha*

– motivované (popisné): deriváty (*nožka*), kompozita (*stonožka*),
frazémy (*vzít nohy na ramena*)

c) z hlediska významu

– apelativa – obecná jména: označují třídu/množinu: *oko, strom, kosmonaut*

– propria – vlastní jména: označují jednotlivinu: *Petr, Vltava, Gagarin*

– přechody: a) apelativizace proprií (*Jar* → *jar*, *Švejk* → *švejk*)

b) proprializace apelativ (*písek* → *Písek*, *habry* → *Habry*)

Paradigmatické vztahy mezi lexémy

(a) hyponymně-hyperonymní vztah

– pojmový vztah mezi členem či podtřídou a třídou:

hyperonymum (nadřazený lexém): *ryba*

hyponymum (podřazený lexém): *kapr, štika, losos*

– **kohyponymie**: vztah mezi dvěma hyponymy téže úrovně: *kapr – štika*

– hyperonymum má širší rozsah významu, ale menší obsah

– hyponymum má užší rozsah významu, ale větší obsah

Paradigmatické vztahy mezi lexémy

(b) vztah synonymie

- vztah mezi lexémy, které mají stejný/podobný význam, ale odlišnou formu
- úplná synonymie? *hezký : pěkný, zde : tady, jídlo : pokrm ??*
- částečná synonymie: *zemřít : zesnout : zdechnout, jaro : vesna*
 - základní člen + členy s různými stylovými příznaky
(knižní, hovorový, básnický, vulgární, atp.)

Paradigmatické vztahy mezi lexémy

(c) vztah opozitnosti

– vztah mezi lexémy, které mají opačný význam

– antonymie: *malý* : *velký*

– komplementarita: *živý* : *mrtvý*

– konverzivnost: *učitel* : *žák*, *koupit* : *prodat*

Paradigmatické vztahy mezi lexémy

(d) vztah homonymie

- vztah mezi lexémy, které mají různý význam, ale stejnou formu
- stejnost formy je náhodná, slova mají odlišný původ

objetí „jízdou vykonaný pohyb dokola“ (< *jet*)

objetí „obemknutí v náručí“ (< *jmout*)

role „pole“ (domácí)

role „herecká úloha“ (přejaté z něm. < fr.)

servis „podání ve sportu“ (přejaté z ang. < fr.)

servis „jídelní soubor“ (přejaté z fr.)

servis „opravářská služba“ (přejaté z ang.)

Paradigmatické vztahy mezi lexémy

(d) vztah homonymie

druhy homonym:

- homonyma úplná: *raketa* „létací zařízení“ : *raketa* „pálka“
- homonyma částečná: *los* „poukázka loterie“ : *los* „severské zvíře“

homonyma „nepravá“:

- homografa: *panický* [panický] (< *panika*) : *panický* [paňický] (< *panic*)
- homofona: *objet* : *oběd*, *výška* : *vížka*

Paradigmatické vztahy mezi lexémy

(d) polysémie

- existence více významů jednoho a téhož lexému (jednotlivé významy = lexie)
- vztahy mezi významy nejsou náhodné, jeden pochází z druhého na základě

a) vnější podobnosti (metafora):

zvonek „malý zvon“

→ „rostlina s květem podobným zvonku“

→ „domovní přístroj ke zvonění“

b) vnitřní souvislosti (metonymie):

dušičky „svátek/památka zesnulých 2. listopadu“

→ „druh pečiva připravovaný v tento den“

Paradigmatické vztahy mezi lexémy

polysémie nebo homonymie?

polysémie → homonymie:

ztráta povědomí o souvislosti významů (rozpad polysémie)

prát „mlátit, bít“ : *prát* „zbavovat špíny“

×

homonymie → polysémie

sekundární přiblížení původem odlišných lexémů:

vlna „vzednutí vodní hladiny“ : *vlna* „hustá srst některých zvířat“

Syntagmatické vztahy mezi lexémy

kombinatorika lexémů

kolokabilita

- schopnost lexému kombinovat se s jinými lexémy
- velké rozdíly od vysoké kolokability až po minimální (monokolokabilita v rámci frazému)
- významy kombinovaných lexémů musí být kompatibilní (**špičatý kruh*)

Onomastika

třídění vlastních jmen (proprií)

a) bionyma

- antroponyma: *Jaroslav, Češi*
- zoonyma: *Alík, Pegas*
- fytonyma: (lípa) *Košatka*

b) abionyma = toponyma

- kosmonyma: *Měsíc, Uran*
- geonyma
 - choronyma – větší celky (*Evropa, Sahara*)
 - oikonyma – vl. jm. místní (města, obce, domy)
 - anoikonyma – vl. jm. pomístní
 - hydronyma (řeky, potoky, jezera, moře)
 - oronyma (kopce, hory, skály, průsmyky)
 - hodonyma (silnice, tunely, mosty)
 - urbanonyma (ulice, náměstí, veřejná prostranství)